

DE RECEPTIE VAN AUGUSTINUS' GENADELEER:
GREGORIUS VAN RIMINI, HUGOLINUS VAN ORVIETO,
ERASMUS EN LUTHER (TOT 1518)

Christoph BURGER

1. Moderne onderzoekers over Augustinus' genadeleer

Over de genadeleer van Augustinus in zijn latere jaren wordt door moderne onderzoekers zeer verschillend geoordeeld. In theologisch opzicht zijn er immers twee eigenschappen Gods in het geding: Gods goedheid en Gods almacht en tevens hun verhouding tot elkaar. Verder lijkt de menselijke autonomie bedreigd te zijn, indien men Gods genade zo'n belangrijke rol toekent als Augustinus deed in zijn latere jaren. Houdt de ene onderzoeker zich verre van een persoonlijke inbreng, de andere laat zijn inschatting bepalen door zijn kijk op de loop der geschiedenis of oordeelt op een wijze die zijn kerkelijke binding of levenservaring doet vermoeden.

Alfred Schindler bijvoorbeeld vat bondig en vrij afstandelijk samen dat juist Augustinus – en niet Pelagius – afweek van wat in de kerk van zijn tijd gebruikelijk was: 'Der große Afrikaner hat nicht etwa das, was man schon immer dachte, bloß deutlicher ausgesprochen, und Pelagius hat keineswegs eine völlige Neuerung gebracht. Eher noch könnte man das Umgekehrte behaupten, nämlich daß Augustin eine neue Lehre vertrat, während Pelagius und vor allem die Semipelagianer das lehrten, was der allgemeinen, der katholischen Meinung entsprach.'¹ Schindler kwalificeert Augustinus als 'groot' en zegt tegelijkertijd dat hij afweek van de opvattingen van een meerderheid van de theologen voor hem. Hij oordeelt dus vrij nuchter.

In de volgende zinnen van Kurt Flasch daarentegen liggen de waardeoordelen voor het grijpen: 'Mit unserem Text [sc. *De diversis quaestionibus ad Simplicianum* I 2] haben sich gewaltige Schatten über Europa gelegt: Er zerschlägt menschliche Wertmaßstäbe. (...) Untersuchen wir ihn als Pathologen, diesen Stein in den Nieren Alteuropas [te weten: Augustinus' antipelagiaanse leer van Gods genade]. (...) Die Erbsünden- und Gnadenlehre Augustins wurde ein Ferment der europäischen Geschichte, das

¹ A. Schindler, 'Gnade und Freiheit. Zum Vergleich zwischen den griechischen und lateinischen Kirchenvätern', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 62(1965)178-195, citaat 178. Cf. V. Drecoll, *Die Entstehung der Gnadenlehre Augustins*, Tübingen 1999.

Staatsereignisse bestimmte, z. B. die Verfolgung der Katharer in Frankreich, die Vertreibung der Protestanten aus dem Habsburgerreich und der Hugenotten aus dem Reich Ludwigs XIV.² De lezer krijgt in de inleiding al een duidelijke maatstaf aangereikt hoe ook zij of hij zou moeten oordelen. Flasch maakt door zijn heldere positiebepaling duidelijk dat het bij de genadeleer van Augustinus in zijn latere jaren niet om een puur academische kwestie gaat, maar om een leer die een stempel heeft gedrukt op vroomheid en opvoeding: door eeuwen heen heeft zij bij de één hoop en bij de ander vrees veroorzaakt.

2. Gregorius van Rimini OESA († 1358): voor het doen van het goede is een speciale hulp van God nodig

Allereerst zullen de posities van twee vooraanstaande laatmiddeleeuwse 'Augustinus-georiënteerde' theologen geschetst worden. Over onder meer Lanfrank, Gilbert van Poitiers, Petrus Abaelardus, de theologen van St. Victor, Willem van Saint-Thierry, Bernardus van Clairvaux en Petrus Lombardus publiceerde de Deense onderzoeker Rydstroem-Poulsen in 2002 een studie.³ Thomas Bradwardine is het onderwerp van het Utrechtse proefschrift van Heiko Oberman.⁴ En uiteraard kunnen nog vele andere personen en studies genoemd worden: het nastreven van volledigheid (indien al mogelijk!) is evenwel niet mijn bedoeling.

Twee laatmiddeleeuwse hoogleraren uit de orde van de augustijner eremieten zijn bekend geworden als getrouwe volgelingen van Augustinus' genadeleer in haar latere vorm: Gregorius van Rimini en Hugolinus van Orvieto. Bij beiden speelt het een grote rol dat zij hun opvattingen aan de universiteit Parijs te berde konden brengen. Deze universiteit had immers, evenals de universiteit van Oxford, in het midden van de veertiende eeuw een grote Europese uitstraling. Een theoloog die door zijn orde uitgekozen werd om aan de theologische faculteit van Parijs een reeks colleges te geven over de door Petrus Lombardus († 1160) bijeengebrachte citaten van belangrijke theologen, de *Sententiae*, had dezelfde taak al eerder op een

² K. Flasch, 'Einleitung', und: 'Logik des Schreckens', in: Flasch (Hg.), *Logik des Schreckens. Augustinus von Hippo. De diversis quaestionibus ad Simplicianum I 2*, Mainz 1990, 14, 18, 135.

³ A. Rydstroem-Poulsen, *The Gracious God. Gratia in Augustine and the Twelfth Century*, Kopenhagen 2002.

⁴ H.A. Oberman, *Archbishop Thomas Bradwardine. A fourteenth century Augustinian. A study of his theology in its historical context*, Utrecht 1958.

minder belangrijke plaats moeten volbrengen en kreeg bovendien extra tijd om zich goed voor te bereiden.⁵ Ambitie was dan ook zeker een belangrijke drijfveer voor een *baccalaureus sententiaris* te Parijs. Dat neemt niet weg, dat de posities die hij innam tegelijk zijn persoonlijke overtuiging weergaven.

De augustijner eremiet Gregorius van Rimini was al in de jaren 1323-1329 lector aan de theologische faculteit te Parijs. De volgende etappes van zijn loopbaan waren Bologna, Padua en Perugia. In het universitaire jaar 1343/44 mocht hij op gezag van het generale kapittel van zijn orde opnieuw in Parijs commentaar leveren op de *Sententiae*. Alleen zijn in dit jaar te Parijs gehouden colleges over de eerste twee van de vier boeken *Sententiae* zijn bewaard gebleven en kritisch uitgegeven.⁶ Ter voorbereiding las Gregorius uitvoerig in de geschriften van Augustinus.⁷ Wat de genadeleer betreft, zoals deze in de commentaar op het tweede boek van de *Sententiae* ter sprake diende te komen, koos Gregorius ervoor zich aan te sluiten bij de uitgerijpte vorm van deze leer bij Augustinus. Dat hield in dat hij tegenover een meerderheid van de theologen van zijn tijd kwam te staan. Zij legden er alle nadruk op, dat de morele autonomie van de mens een groot goed is; het geloof mocht naar hun mening niet langer vanzelfsprekend de ethiek regeren.⁸

Gregorius legde de lat erg hoog door te eisen dat alleen die menselijke daden 'ethisch goed' (*opera moraliter bona*) zijn, die voortkomen uit liefde tot God om Gods wil.⁹ Voor iedere daad die zo genoemd mag worden, is naar zijn overtuiging een speciale hulp Gods (*auxilium speciale dei*) noodzakelijk. Dat betekende ook dat Gregorius een vrij negatief beeld schetste van het menselijk vernuft met betrekking tot de ethiek en van het menselijke vermogen het goede te doen. Gregorius achtte de mens na de zonde-

⁵ Cf. V. Marcolino, 'Der Augustinertheologe an der Universität Paris', in: H.A. Oberman (Hg.), *Gregor von Rimini. Werk und Wirkung bis zur Reformation*, Berlin-New York 1981, 127-194, vooral 148-152.

⁶ A.D. Trapp e.a. (edd.), *Gregorii Ariminensis OESA: Lectura super Primum et Secundum Sententiarum*, Berlin-New York, 1979-1987, 7 dln.

⁷ Cf. Marcolino, 'Augustinertheologe' (n. 5), 151.

⁸ Cf. M. Santos Noya, *Die Sünden- und Gnadenlehre des Gregor von Rimini*, Frankfurt/Main 1990, 52: 'Man kann die Entwicklung der Moralthologie des 13. und 14. Jahrhunderts als einen langsamen, jedoch kontinuierlich fortschreitenden Prozess der Zurückdrängung des augustinischen Gottestotalitarismus zugunsten einer zunehmenden Bewusstwerdung der moralischen Autonomie des Menschen beschreiben'. In de veertiende eeuw is er sprake van een scheiding tussen godsdienst en moraal (56).

⁹ Cf. Chr. Burger, 'Der Augustinschüler gegen die modernen Pelagianer: Das "auxilium speciale dei" in der Gnadenlehre Gregors von Rimini', in: Oberman (Hg.), *Gregor von Rimini* (n. 5), 195-240.

val niet in staat te erkennen wat goed is. Mocht hij het al erkennen, dan zou hij niet in staat zijn het erkende goede te willen. En zelfs als hij het zou willen, dan zou hij niet in staat zijn het te doen.¹⁰

Gregorius legde een hogere maatstaf aan dan andere theologen, zonder daar duidelijk op te wijzen. Zo plaatste hij dus ook theologen die daar anders over dachten ten onrechte in een negatief daglicht. Verwijten van zijn kant dat enkele theologen erger zijn dan de aartsketter Pelagius, lijken dan ook niet terecht. Hij noemt deze theologen weliswaar niet bij name, maar door de samenvattingen die hij van hun meningen biedt zijn ze vandaag vrij gemakkelijk op te sporen en mogen ze onder zijn toenmalige studenten als bekend worden verondersteld. De theologen die hij als moderne Pelagianen afschildert eisen van een daad die als 'ethisch goed' zou kunnen worden beschouwd evenwel niet, dat deze uit liefde tot God om Gods wil gedaan dient te zijn. Ten tweede bouwen zij in hun theologische systemen allemaal waarborgen in tegen overschatting van de kracht van de mens na de zondeval, zij het ook op een andere plaats dan Gregorius zelf, bijvoorbeeld in hun spreken over de aanname van de goede daden door God (*acceptatio divina*).

Gregorius haalt heel vaak geschriften en brieven van Augustinus aan. Hij toont daarmee dat hij aansluit bij de meest vereerde kerkvader van de westerse kerk. Slechts weinige van de citaten vindt men al in de *Sententiae* van Lombardus.¹¹ Gregorius heeft zich dus degelijk voorbereid. Zijn receptie van de geschriften en brieven van Augustinus laat een duidelijk profiel zien. Hij biedt geen doorsnee van het werk van de kerkleer, maar spitst zijn lezing toe op antipelagiaanse uitspraken over de gevolgen van de zondeval voor iedere nakomeling van Adam en over de verlossing door Christus. De mens is door de zondeval beschadigd en kan alleen door Christus worden gered. Door de duidelijke keuze van Gregorius ontstaat er een breuk tussen de standpunten van de meerderheid onder theologen van zijn tijd en Gregorius' opvatting. Niet voor niets kreeg hij dan ook de bijnaam 'kinderbeul' (*tortor infantium*): hij was immers van mening dat ongedoopte kinderen niet in een speciale hemel voor kinderen (*limbus infantium*) terechtkomen, maar in de hel.

Gregorius verwierf binnen en buiten zijn orde bekendheid zowel op grond van zijn verdiensten in de kentheorie als vanwege zijn genadeleer. Vrij bekend is dat de hoogleraar Johannes Eck bij de disputatie met

¹⁰ Cf. Gregorius de Arimino, *In 2 librum Sententiarum distinctiones 26-28, quaestio 1, articulus 1* (ed. Trapp *et alii*), dl. 6, 92: 11-19.

¹¹ Cf. de synopsis bij Burger, 'Das auxilium speciale dei' (n. 9), 230-240.

Maarten Luther in 1519 te Leipzig een parallel trok tussen de genadeleer van Gregorius en die van Luther.

3. Hugolinus van Orvieto OESA († 1373): om lief te hebben heb je Gods genade nodig

Evenals zijn illustere voorganger Gregorius van Rimini kreeg Hugolinus van Orvieto de kans de *Sententiae* in Parijs uit te leggen, en wel in het academische jaar 1348/49.¹² Hij moest zich wel profileren, want tegelijk met hem legden negen andere theologen de *Sententiae* uit, zowel seculieren als ordegeestelijken.¹³ Sinds het optreden van Gregorius was er aan de theologische faculteit van Parijs wel een en ander veranderd. Oudere conservatieve theologen te Paris waren de discussies tussen de volgelingen van de strict antipelagiaanse Bradwardine en die van de gematigde Thomas Buckingham beu. Ze vonden dat men de genade van God niet zo sterk mocht beklemtonen, alsof de begenadigde mens door haar tot zijn heil *gedwongen* werd. De keerzijde zou immers zijn dat God medeplichtig verklaard zou kunnen worden aan boze daden van een mens die géén genade ontvangen had. In 1347 werd Johannes van Mirecourt OCist voor het uitdragen van een strict antipelagiaans standpunt veroordeeld.¹⁴ Niettemin koos ook Hugolinus bij zijn behandeling van de genadeleer de antipelagiaanse geschriften van de oudere Augustinus als maatstaf. Maar als hij zich in deze situatie nog op de antipelagiaanse geschriften van Augustinus wilde beroepen, diende hij wél duidelijk maken dat hij niet deterministisch dacht.

Twee keer ging Hugolinus gedurende zijn colleges over de *Sententiae* uitvoerig in op de vraag of de mens na Adams zondeval nog in staat is God en zijn medemens op basis van zijn natuurlijke krachten (*ex puris naturalibus*) lief te hebben.¹⁵ Belangrijk was natuurlijk wat hij daarbij

¹² Er is een moderne kritische editie van Hugolinus' commentaar op de *Sententiae* beschikbaar: W. Eckermann, vanaf tomus III met medewerking van V. Marcolino: *Commentarius in quatuor libros Sententiarum*, Würzburg 1980-1988. Een bundel met artikelen over Hugolinus: W. Eckermann en B.U. Hucker (Hgg.), *Hugolin von Orvieto: ein spätmittelalterlicher Augustinertheologe in seiner Zeit*, Cloppenburg 1992.

¹³ Cf. A. Zumkeller, *Hugolin von Orvieto und seine theologische Erkenntnislehre*, Würzburg 1941, 73.

¹⁴ Cf. W.J. Courtenay, 'John of Mirecourt and Gregory of Rimini on Whether God can Undo the Past', *Revue de Théologie Ancienne et Moderne* 39 (1972) 224-256, en 40 (1973) 147-174, vooral 150 en 173-174 met n. 186.

¹⁵ De bijbelse eis: Deut. 6: 4-5, cf. Mt 22: 37-38 parallel met Mc 12: 29-30 en Lc 20: 27. Het gebod tot naastenliefde is hiermee verbonden in Mt 22: 39 parallel met Mc 12: 31 en Lc 20: 27.

onder 'natuurlijke krachten' verstond. Hugolinus heeft het geenszins over de 'zuivere' krachten van een mens voor de zondeval, zoals men zou kunnen denken indien men de klemtoon op het Latijnse woord 'puris' legt. Hugolinus evenwel bedoelt: 'op basis van niet meer dan de krachten die een mens na de zondeval nog heeft'. Zijn antwoord is duidelijk: een nakomeling van Adam, beschadigd door de zondeval, kan God en zijn naaste niet meer uit eigen kracht liefhebben. Hij is aangewezen op Gods genade.¹⁶ Hoe belangrijk deze vraag voor Hugolinus was, ziet men daaraan dat hij ze meerdere keren ter sprake bracht in de zogenaamde '*principia*', de plechtige colleges aan het begin van de uitleg van één van de boeken van de *Sententiae*.¹⁷

Hugolinus wilde zowel een theologisch determinisme vermijden alsook een overschatting van het menselijke vermogen. Hij koos voor de stelling dat een mens voor het goede handelen veel meer aangewezen is op Gods hulp dan voor het slechte handelen. Omdat God het mogelijk maakt dat een mens überhaupt in staat is tot handelen, werkt Hij bij al het menselijke doen mee, zowel bij het goede als bij het kwade. Deze algemene inwerking van God noemt Hugolinus *communis influentia*. Als het gaat om het doen van het kwade, is de menselijke wil daarnaast de toereikende oorzaak (*causa... partialis, integra et sufficiens*). Maar steeds als er iets goeds gedaan moet worden, is Gods genade noodzakelijk. De menselijke wil is dus volgens Hugolinus bij het goede handelen niet meer dan een halve 'deelmedeoorzaak' (*semiconcausa partialis*).¹⁸ Werkelijk goed handelt alleen de mens die liefde tot God omwille van God zelf als zijn hoogste doel heeft. Een dergelijke liefde tot God wordt in ieder die ze heeft het sterkste gevoel.¹⁹ Een christen dient onderscheid te maken tussen de verhouding tot God, die alleen bestaat in 'genieten' (*frui*), en de verhouding tot een medemens, die een christen zo mag bejegenen dat zijn omgang met hem

– Hugolinus, *In 2 Sent. dist. 26 quaestio unica* (ed. Eckermann/Marcolino), dl.3, 397-422: 'Utrum viator possit dilectione finita ex puris naturalibus frui deo?', en: *In 3 Sent. dist. 27 quaestio unica* (ed. Eckermann/Marcolino), dl. 4, 95-109: 'Utrum praeceptum de dilectione dei possit implere viator carens caritate?'

¹⁶ Cf. Chr. Burger, 'Freiheit zur Liebe ist Geschenk Gottes. Hugolin von Orvieto ((†1373) als Schüler Augustins', in: K. Hagen (ed.): *Augustine, the Harvest, and Theology (1300-1650). Essays Dedicated to Heiko Augustinus Oberman in Honor of his Sixtieth Birthday*, Leiden etc. 1990, 21-40, vooral 21.

¹⁷ Cf. Marcolino, 'Augustinertheologe' (n. 15), 174-183.

¹⁸ Cf. Hugolinus van Orvieto, *Principium primum. Quaestio, articulus 1* (ed. Eckermann), dl.1, 12: 51-58.

¹⁹ Cf. Hugolinus van Orvieto, *In 3 Sent dist. 27 quaestio unica articulus 2* (edd. Eckermann / Marcolino), dl. 4, 182-184).

ten dienste van dit genieten staat (*uti*: 'gebruiken').²⁰ Hugolinus oriënteert zich duidelijk aan Augustinus. Neemt men een enkel citaat uit Augustinus' geschrift *De gratia et libero arbitrio* ('Over de genade en de vrije wil') preciezer in ogenschouw, dan valt direkt op dat de invloedrijke *magister sententiarum* Petrus Lombardus de rol van de menselijke wil iets sterker beklemtoont dan Augustinus.²¹ Augustinus had geschreven: 'Dat wij willen, bewerkt Hij zonder ons'.²² Petrus Lombardus laat de twee woorden 'zonder ons' weg en beklemtoont daardoor al de eigen inbreng van mensen wat sterker. In dezelfde richting gaat zijn beschrijving van Gods inbreng met behulp van de toevoeging van een substantief en een adjectief: Gods *gratia operans* is de menselijke goede wil vóór een handeling, Gods *gratia cooperans* begeleidt de menselijke goede wil en helpt de mens. Augustinus beschrijft Gods inbreng door middel van een werkwoord (*operator... cooperatur*) en benadrukt zo het handelen van God.

Gods *gratia operans* komt de menselijke wil te hulp. De menselijke wil – en niet Gods hulp – komt in de schets van de *magister sententiarum* centraal te staan.²³ Hugolinus daarentegen spitst het citaat uit Augustinus juist toe: volgens hem werkt God niet alleen maar mee, maar brengt God de goede daad tot stand!²⁴

Jaren later mag Hugolinus de statuten van de theologische faculteit van de universiteit van Bologna redigeren. Het ligt hem dan nog steeds na aan het hart dat van theologisch determinisme geen sprake mag zijn, dat God vooral niet de auteur van kwade menselijke daden genoemd mag worden, maar dat anderzijds Gods genade nodig is, wil de mens iets goeds tot stand brengen.

²⁰ Cf. Hugolinus van Orvieto, *In 2 Sent. dist. 26 quaestio unica articulus 2* (edd. Eckermann / Marcolino), dl. 3, 409-410: 387-394.

²¹ Cf. de schets met een synopsis van de citaten uit Augustinus, Petrus Lombardus en Hugolinus bij Burger, 'Freiheit zur Liebe' (n. 16), 31-32 met n. 45.

²² Augustinus, *gr. et lib. arb.* 17, 33 (*PL* 44, 901): 'Ut ergo velimus, sine nobis operatur; cum autem volumus, et sic volumus ut faciamus, nobiscum cooperatur'.

²³ Petrus Lombardus, *Sententiae in IV libris distinctae*, liber 2 dist. 26 ca. 1, 1 (ed. Grottaferrata 1971), dl. I/II, 470: 8-9: 'Ut ergo velimus, operatur; cum autem volumus, et sic volumus ut faciamus, nobis cooperatur'. Regels 13-16: 'Operans enim est, quae praevent voluntatem bonam: ea enim liberatur et praeparatur hominis voluntas ut sit bona, bonumque efficaciter velit; cooperans vero gratia voluntatem iam bonam sequitur adiuvando'.

²⁴ Hugolinus van Orvieto, *In 2 Sent. dist. 26 quaestio unica articulus 1* (edd. Eckermann / Marcolino), dl. 3, 401: 149-150: 'cum volumus et sic volumus, ut faciamus, deus operatur'.

4. Erasmus van Rotterdam: Augustinus overdrijft de noodzaak van Gods genade

De bijbelse humanist Erasmus heeft zich onder andere als uitgever van Augustinus' werken faam verworven.²⁵ Alleen al daardoor kreeg hij een degelijke overzicht over en kennis van diens geschriften. Maar de rol die Augustinus in zijn denken speelde, was voor en na die tijd veel bescheidener dan bij Gregorius en Hugolinus.²⁶ Dat paste in Erasmus' tijd, waarin – met uitzondering van de universiteiten en de *studia generalia* van de religieuze orden – de genadeleer van Augustinus sterker gerelativeerd werd dan in de vorige eeuwen.²⁷ De opkomende waardering voor Hieronymus laat zich bijvoorbeeld daaraan aflezen dat tussen 1495 en 1520 veel vaker de naam van Hieronymus dan die van Augustinus als doopnaam werd gegeven aan kinderen in de Zuidoost-Duitse stad Neurenberg.²⁸

Erasmus stelt zich ten doel de tekst van de bijbel naar de letterlijke inhoud te verstaan en anderen deze kunst te leren.²⁹ Verwijzingen naar geschriften van kerkvaders blijven dan ook vrij beperkt. Erasmus haalt ze aan als het om de interpretatie van bepaalde bijbelteksten gaat. Verder gebruikt hij citaten uit geschriften van de kerkvaders als hulp bij de formulering van zijn eigen positie. Omdat de kerkvaders zich naar zijn overtuiging lieten bepalen door de Heilige Schrift en tegelijk welbewust in de antieke cultuur en traditie stonden, beschouwt Erasmus hun theologie als voorbeeld van die van zijn eigen tijd. Als ze elkaar in de exegese van bijbelse teksten tegenspreken,

²⁵ Deze uitgave verscheen 1528/29 in tien delen.

²⁶ Cf. Chr. Burger, 'Erasmus' Auseinandersetzung mit Augustin im Streit mit Luther', in: Leif Grane, Alfred Schindler und Markus Wriedt (Hgg.): *Auctoritas Patrum. Zur Rezeption der Kirchenväter im 15. und 16. Jahrhundert*, Mainz 1993, 1-13; id., 'Augustinus' betekenis voor Erasmus' opvatting van de vrije wil', in: J. van Oort (red.): *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1997, 21-34.

²⁷ Cf. B. Hamm, 'Hieronymus-Begeisterung und Augustinismus vor der Reformation. Beobachtungen zur Beziehung zwischen Humanismus und Frömmigkeitstheologie (am Beispiel Nürnbergs)', in: *Augustine, the Harvest, and Theology* (n. 16), 127-235, hier 136-137: 'Doch dieser gnaden theologisch pointierte Augustinismus ging kaum über den Raum der Studien hinaus'.

²⁸ Cf. H. Burger (Hg.), *Nürnberger Totengeläutbücher*. Neustadt/Aisch, 1961 (dl.1), 1967 (dl.2), 1972 (dl.3), aangehaald bij Hamm, 'Hieronymus-Begeisterung', 129.

²⁹ Cf. C. Augustijn, 'Erasmus und seine Theologie: Hatte Luther recht?' (1987), opgenomen in: C. Augustijn, *Erasmus: der Humanist als Theologe und Kirchenreformer*, Leiden etc. 1996, 293-310, hier 298-299: 'Wenn er seine eigene selbstgewählte Lebensaufgabe umschreibt, gebraucht er als Selbstbezeichnung das Wort 'grammatistes', und zwar im Bibelstudium. Er wolle der Heiligen Schrift den niedrigen Dienst des Schulmeisters besorgen, der sich darum kümmert, einfach den Text seinem Wortlaut nach zu verstehen und diese Kunst des Verstehens andere zu lehren'.

wijst hij daarop om juist dáárdóór het zuivere evangelie te herstellen. Hij heeft een zekere voorkeur voor de Griekse kerkvaders boven de Latijnse. De exegeet Origenes staat bij hem hoog aangeschreven. Diens opvatting van de rol van de vrije wil van de mens verschilt sterk van die van de antipelagiaanse Augustinus. Dat werkt dan ook bij Erasmus door. Onder de Latijnse kerkvaders komt Hieronymus voor Erasmus eerder als leidsman in aanmerking dan Augustinus. Wil men Erasmus' standpunt schetsen, dan kan men erop wijzen dat geschriften van Pelagius bewaard konden blijven, omdat ze onder de naam van Hieronymus verspreid werden.

Wanneer Erasmus door critici gedwongen wordt Luther aan te vallen, kiest hij de thematiek van de macht of onmacht van de vrije wil van de gevallen mens bij het vervullen van Gods geboden. Hij onderzoekt bijbelse teksten op filologische wijze en licht de theologische inhoud toe. Citaten uit kerkvaders gebruikt hij ook in dit geval alléén als hulp bij de formulering van zijn eigen positie en ter interpretatie van bepaalde bijbelse teksten. Evenals de overige kerkvaders is ook Augustinus voor Erasmus niet meer dan een steun, als ze beiden dezelfde mening zijn toegedaan. Door een afwijkende opinie van Augustinus laat Erasmus zich bij het bepalen van zijn eigen standpunt niet onzeker maken. Augustinus heeft bij Erasmus dan ook geen *status aparte* zoals bijvoorbeeld bij Luther. Laatstgenoemde heeft Augustinus de betrouwbaarste uitlegger van Paulus genoemd, voor hem de apostel bij uitstek. Omdat Erasmus, als hij zich dan bij zijn exegeese van bijbelse teksten op iemand beroept, eerder Origenes en Hieronymus volgt dan de late antipelagiaanse geschriften van Augustinus, kiezen de gesprekspartners kerkvaders met sterk van elkaar verschillende opvattingen over de verhouding tussen Gods genade en de vrije wil van de mens na de zondeval.

Acceptabel zijn voor Erasmus de opvattingen van Augustinus met betrekking tot Gods genade en de mens vóór het optreden van Pelagius. Gedurende deze fase is Augustinus naar zijn mening uitgegaan van een vrije wil van de mens ook in diens verhouding tot God. Maar na het optreden van Pelagius (en diens leerlingen) heeft Augustinus eenzijdig de noodzaak van de genade beklemtoond, ten koste van de vrije wil. Erasmus verwerpt de interpretatie dat Augustinus alléén uit tactische overwegingen de noodzaak van Gods genade overdreven zou hebben, zonder werkelijk te menen wat hij zegt. Wel werpt hij Luther voor de voeten dat hij op deze wijze zou handelen: 'Als Christus

iemand een wedergeborene en Paulus hem een nieuwe schepping noemt, kunnen wij niet zeggen: ‘Deze mens is niets dan zonde’.³⁰

5. Maarten Luther (tot 1518): alléén Gods genade zegt mij eeuwig heil toe

Gedurende zijn studie theologie – vooral in Erfurt – las Luther van Augustinus alleen *De Trinitate*, *De civitate Dei*, de *Confessiones* en diens preken.³¹ Hij leerde dus niet speciaal de antipelagiaanse Augustinus kennen. Niet voor niets meldt hij dan ook later, dat hij zich als hoogleeraar te Wittenberg theologisch helemaal opnieuw moest oriënteren. Dat zou niet nodig zijn geweest, als hij zich al in zijn studietijd met de antipelagiaanse geschriften van Augustinus had beziggehouden. Dan immers had hij door bemiddeling van Augustinus al eerder de brieven van Paulus anders begrepen. Of men de reformatorische doorbraak van Luther nu ziet als een langzame ontwikkeling of als een plotselinge ontdekking, in ieder geval beweert hij dat hij zijn bevrijdende ontdekking pas achteraf in de antipelagiaanse geschriften van Augustinus bevestigd vond. Nu las hij enthousiast in de folianten zes en acht van de editie van Augustinus’ geschriften, die de Bazelse drukker Johannes Amerbach in de jaren 1504-1506 had doen verschijnen. Vooral de geschriften *De spiritu et littera*, *De peccatorum meritis et remissione*, *Contra Iulianum* en *De nuptiis et concupiscentia* boeiden hem.³²

Voor Luther hebben de antipelagiaanse geschriften van Augustinus een andere rol verkregen dan voor Gregorius en Hugolinus enerzijds, en voor Erasmus anderzijds. Hem gaat het niet zoals Gregorius en Hugolinus in de eerste plaats om de vraag of een mens na de zondeval nog in staat is uit eigen kracht werkelijk goed te handelen. Ook gaat het hem niet – zoals Erasmus – om een deel van de geschriften van een in de kerk gezaghebbende Latijnse exegeet. Luther vindt in dit gedeelte van het oeuvre van Augustinus een bevestiging van zijn eigen ontdekking dat rechtvaardiging *geschonken* wordt en dus niet verdiend behoeft te worden. Dat is een ontdekking, die hij als erg bevrijdend ervaren heeft. Men zou de woorden van de al eerder aangehaalde kerkhistoricus Alfred Schindler ook op Luther

³⁰ Erasmus, *De libero arbitrio diatribe sive collatio. Gespräch oder Unterredung über den freien Willen*, in: W. Welzig, *Erasmus von Rotterdam. Ausgewählte Schriften*, Darmstadt 1969, dl. 4. De vertaling is van W. Janse, *Vrij of gedwongen? Erasmus, Luther en Augustinus over de vrije wilskuze*, Enschede 2004, 21.

³¹ Cf. R. Schwarz, *Luther*, Göttingen 1986, 18-19.

³² Cf. Schwarz, *Luther*, 32-37 en L. Grane, *Modus loquendi theologicus. Luthers Kampf um die Erneuerung der Theologie (1515-1518)*, Leiden 1975.

kunnen betrekken: evenals Augustinus heeft ook Luther 'niet etwa das, was man schon immer dachte, bloß deutlicher ausgesprochen'. Bevrijd door zijn reformatorische doorbraak zoekt en vindt Luther nu in de late geschriften van Augustinus een opvatting van Gods genade die vrij dicht bij de zijne ligt. Wel ontwikkelt hij een nog radicalere opvatting van de doorwerking van de zonde als afkeer van God dan Augustinus.³³ Hij is van mening dat zelfs Adam voor de zondeval niet in staat geweest is uit eigen kracht het goede te doen.³⁴

Vrij vroeg wilde Luther in deze zin invloed op Erasmus uitoefenen. Zo spoorde hij bijvoorbeeld al in het najaar van 1516 de humanist Spalatinus aan Erasmus te schrijven, dat deze de antipelagiaanse geschriften van Augustinus eens zou moeten lezen, die hijzelf gelezen had ter voorbereiding op zijn colleges over de brief aan de Romeinen.³⁵ Enkele maanden later schreef hij kritisch aan zijn vriend Johann Lang dat Erasmus Christus en Gods genade onvoldoende beklemtoond had.³⁶

Toen al was duidelijk dat Erasmus met Luther over de verhouding tussen Gods genade en de vrije wil geen voorname exegetische discussie zou kunnen voeren, zoals hij dat wenste, omdat voor Luther hier de zekerheid van het heil op het spel stond.

6. De antipelagiaanse genadeleer van Augustinus, Gods almacht en goedheid en de menselijke autonomie

Bijzonder boeiend aan het onderzoek naar de doorwerking van Augustinus' uitgerijpte genadeleer is de vraag of Gods genade, zoals Augustinus deze in zijn antipelagiaanse geschriften schetst, al dan niet de menselijke vrijheid en autonomie bedreigt.³⁷ Op hoog niveau werd daar al in het midden van de veertiende eeuw te Parijs en Oxford over gediscussieerd, en deze

³³ Cf. Schwarz, *Luther*, 34-35 en B. Hamm, 'Was ist reformatorische Rechtfertigungslehre?', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 83(1986)1-38, hier: '2. Die radikale Sünde', 15.

³⁴ Cf. E.P. Meijering, *Klassieke gestalten van christelijk geloven en denken*, Budel 2001², 73, en W. Janse, *Vrij of gedwongen?* (n. 30), 40.

³⁵ Cf. Luther, *Brief aan Spalatinus van 19 oktober 1516*, in: *WABr* 1, 70: 8-16.

³⁶ Cf. Luther, *Brief aan Johann OESA van 1 maart 1517*, in: *WABr* 1, 90: 1: 'timeo, ne [Erasmus] Christum et gratiam Dei non satis promoveat...'

³⁷ Cf. Chr. Burger, *Het eerste gebod, verklaard door laatmiddeleeuwse theologen en door Maarten Luther*, Kampen 1992 [Inaugurale oratie, Vrije Universiteit Amsterdam, 14 februari 1992]. Bewerkt verschenen als: 'Gottesliebe, Erstes Gebot und menschliche Autonomie bei spätmittelalterlichen Theologen und bei Martin Luther', *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 89(1992) 280-301.

discussie ging door gedurende de volgende eeuwen. Denkt men na over de wijsgerige beginselen die ten grondslag liggen aan dit probleem, dan valt op dat meestal heel vanzelfsprekend aangenomen werd dat God en mens elkaars concurrenten zijn. Gaat men daar vanuit, dan kan Gods genade inderdaad als bedreiging van de menselijke autonomie worden gezien. En deze autonomie staat in hoog aanzien, in het bijzonder sinds de Verlichting.³⁸ Meer en meer werd dan ook betwijfeld of God degene is van wie alles komt en naar wie alles op weg is.³⁹

De actualiteit van Augustinus' antipelagiaanse genadeleer voor wijsgeren en theologen staat ook vandaag buiten kijf. De hedendaagse systematische theoloog Brinkman stelt voor niet langer uit te gaan van een dergelijke concurrentieverhouding tussen God en mens. Hij reikt twee denkwijzen aan die willen helpen uit deze impasse te komen. De eerste gaat er vanuit dat een nadenkend mens beseft dat hij niet alles zelf maakt wat hem overkomt. Hij vindt steeds een 'meer' aan geluk of juist een kwellende pijn, die hij niet zo maar op zijn eigen conto kan en wil schrijven. Desgewenst kan een mens God dan zien als het krachtencentrum van de verhoudingen tussen hemzelf en de hem omringende werkelijkheid.⁴⁰ Daarmee te vergelijken zijn onder andere de opvattingen van de systematisch theoloog Wolfhart Pannenberg. Hij spreekt in zijn studies betreffende de antropologie over de grenzeloze openheid van de mens, die naar zijn mening naar God verwijst. Eberhard Jüngel wijst erop dat christenen van Gods alomtegenwoordigheid alleen dan zinvol kunnen spreken, wanneer zij ook de kruisdood van Jezus erin betrekken.⁴¹ De tweede denkwijze die Brinkman aanreikt is die van 'deel hebben aan' (participatie). Brinkman vergelijkt ter verduidelijking de verhouding tussen God en de mens met die tussen een kunstenaar en zijn kunstwerk.⁴²

³⁸ Cf. M. Welker, *Der Vorgang Autonomie. Philosophische Beiträge zur Einsicht in theologischer Rezeption und Kritik*, Neukirchen 1975.

³⁹ Cf. M. Brinkman, *Het drama van de menselijke vrijheid. De ambivalente rol van het christelijke vrijheidsbegrip in de westerse cultuur*, Zoetermeer 2000, 267.

⁴⁰ Brinkman, *Drama van de menselijke vrijheid*, 274.

⁴¹ E. Jüngel, *Gott als Geheimnis der Welt. Zur Begründung der Theologie des Gekreuzigten im Streit zwischen Theismus und Atheismus*, Tübingen 1982⁴, 82.

⁴² Brinkman, *Drama* (n. 39), 276: 'Het kunstwerk "maakt deel uit" van het oeuvre van de kunstenaar, maar kan ook heel goed vanuit enige distantie tot zijn persoon benaderd worden... De vrijheid van de een (het ene) hoeft niet noodzakelijkerwijs in mindering te komen op de waardering voor de ander (het andere)'.

Onafhankelijk van de vraag of men deze twee denkwijzen bevredigend vindt of niet, blijkt de bestudering van Augustinus' antipelagiaanse genadeleer ook vandaag nog een buitengewoon boeiende intellectuele uitdaging te zijn. En voor christenen zelfs méér dan dat.